
Haris Szilárd:¹

Joó Sándor és Makkai Sándor vitája a diakóniáról

Abstract: The Debate between Sándor Joó and Sándor Makkai about the diaconia, the welfare work of the Church

This study presents and analyses a special theological debate between Sándor Joó and Sándor Makkai. The subject of the debate was the systematic theological foundation and interpretation of diakonia which took place approximately eighty years ago. It attempts to understand their intentions and arguments and make them subject to critical scrutiny. Sándor Joó, under the Dutch influence of historical Calvinism, considers the diakonia to be the vital function of the church and links its origin to the priestly office of Christ. Sándor Makkai tries to point out the weak points of Joó's claims with dogmatic reasoning. Re-examining the theological debate of our great predecessors, the study offers an opportunity to reflect on the theological motivations for performing diakonia in the light of recent research. The complexity of the whole issue indicates that the diakonia of the church cannot be separated from the other services and the image of the church behind them.

Keywords: diakonia, the threefold office of Christ, office, the functions of the church, Calvinism, home mission

Bevezetés

Miért végzünk diakóniát²? Azért, mert Krisztus ezt tanítja. Látszólag ez egy ugyanolyan egyszerű kérdés, mint például az, hogy miért nem támogatja a keresztyén egyház az emberölést? Utóbbi esetben azon-

¹ A szerző a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Diakóniai Központjának lelkésze. 2015-ben doktorált a Selye János Egyetem Református Teológiai Karán.

² A ma szokványos szóhasználatban a diakónia és a szeretetszolgálat kifejezés egymás szinonimái. Ebben a tanulmányban – annak természetéből kifolyólag – nem követjük ezt a sémát. Döntően a diakónia kifejezést használjuk, mint amely jobban kívánja érzékeltetni a szentírási eredetet, a dogmatikai folytonosságot és az abból fakadó gyakorlatot, melynek része az igehirdetés. Azon a néhány helyen, ahol a szeretetszolgálat kifejezés szerepel, ott kifejezetten segítő cselekedetokről, gyakorlatról van szó.

nal rá tudunk mutatni a „Ne ölj!” parancsolatra, mint kiindulási pontra. Akármelyik irányból is közelítjük meg a kérdést, egész biztos, hogy ebbe a gócpontba jutunk vissza, és ezt ki nem hagyhatjuk. Ennek alapján lefektethető egy olyan általános alapelv, hogy a mindenkori keresztyén egyház védi az életet, és az arról való döntés jogát végső soron Istenre bízza, és a továbbiakban a teológusnak „csupán” az a feladata, hogy a maga korában és körülményei között szétszálazza, értelmezze a fenti igét úgy, hogy annak lényege ne változzon.

A diakónia esetében sajnos a helyzet nem ilyen egyértelmű. Eleve a „miért” kérdésben benne rejlik két alkérdés: mi okból és mi célból? Amíg az előző példa esetén mindkettőt meg tudjuk válaszolni az egyetlen viszonyítási pontra, egyetlen fő ígére mutatta – hiszen az ok az ölésre való felhatalmazás hiánya, a cél pedig végső soron az élet védelme – addig a diakónia esetében nehéz találnunk egy ilyen kiindulópontot és megjelölnünk egyetlen végső célt. Bár a Szentírás sok kulcsfontosságú igét tár elénk forrásként, (Péld 11,25; Mt 22.44kk. Mt 25,31-46; ApCsel 6,1-6; Gal 6,2 Mk 10,42-45 stb.) mégis nehéz meghatározni egyetlen kiindulási pontot, egyetlen okot vagy célt. Joó Sándor és Makkai Sándor teológiai vitája éppen e körül az indíték körül forog. Ráadásul egyik esetben sem megjelölhető egyetlen kizárólagos ok vagy cél. A továbbiakban tehát áttekintjük a két teológus gondolatmenetét és annak sarokpontjait, főbb állításait a diakóniáról, és miután kijelentéseiket igyekezünk a saját korukban értelmezni, azokat az újabb kutatások fényében is megvizsgáljuk. Mindeközben végig a magunk számára is feltesszük a kérdést: Miért végzünk diakóniát? és azt igyekezünk a Szlovákiai Református Keresztyén Egyházban szolgáló lelkészként megválaszolni. Bár kritikai vizsgálat alá vetjük a két teológus érvelését, célunk mégsem az igazságtétel, hanem az, hogy a nagy elődök vállára állva a magunk helyzetében és szolgálatában értsük meg jobban Isten kijelentését és Jézus Krisztus akaratát.

1. Joó Sándor és a Református diakonátus

Joó Sándor a diakóniával kapcsolatos nézeteit a Református diakonátus című 1939-ben megjelent munkájában fejti ki, melynek előszavá-

ban ezt írja: „A diakónia és a diakonátus mindezideig meglehetősen mostohán kezelt problémája volt a református teológiának. Még ott is, ahol a gyakorlatban kivirágzott, nem annyira az egész kérdésnek elvi megalapozását, dogmatikai és bibliai gyökereinek a részletes feltárását, hanem gyakorlati kézikönyvek írását, az egyes esetekben való eljárás apró részletekbe menő szabályozását tartották szükségesnek a teológusok.”³ A szerző ezzel megjelöli, hogy a célja a diakonátus elvi megalapozása. Ebben a próbálkozásában hiánypótlónak és értékesnek nevezik még a véleménykülönbséget megfogalmazó ellenlábasai is, mint például Makkai Sándor.⁴

Összefoglaló és útkereső munkájának elkészültére nagy hatással volt a hollandiai tartózkodása. Még egy akkoriban megjelent könyvajánló is megemlíti, hogy „a dolgozat gyakorlati részének kidolgozásánál szerző nemcsak forrásmunkákra támaszkodott, hanem legtöbbit azokból a személyes tapasztalatokból merített, amelyeket Hollandiában, a szigorú református egyház diakonátusával való közvetlen kapcsolata révén szerezhetett.”⁵ Valóban érződik az íráson egyfajta olyan munkamódszer alkalmazása, mintha egy meglévő gyakorlatot kívánna visszafejteni az elvek szintjére, ez azonban semmit sem vesz el abból a tényből, hogy a saját korában hiánypótló jellegű, de ma is értékes, hiszen magyar nyelven tudomásom szerint nem létezik egységes, biblikus, a diakóniát nemcsak gyakorlati, hanem elméleti szempontból is megalapozó monográfia. Joó Sándor vállalkozásának nemes és jó szándékú voltát mi is igyekszünk szem előtt tartani, amikor a következőkben kritikai megjegyzésekkel is illetjük az írást.

³ JOÓ, Sándor. *Református diakonátus*. magánkiadás, 1939. p. 5 (Továbbiakban Joó: *Ref. diakonátus*)

⁴ Egyetemes papság és gyülekezeti szolgálat a lelkigondozásban. In: MAKKAI, Sándor *Élő gyülekezet*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1948, 19.o. (a továbbiakban: *Élő gyülekezet*)

⁵ Könyvismertető. *Dunántúli Protestáns Lap*, 51. évfolyam ed., 1940., 66.o., Elérhető 2022.05.24. https://library.hungaricana.hu/hu/view/DunantuliProtestansLap_1940/?pg=0&layout=s.

A diakónia, mint egyházi szolgálat, nem lehet független az egyház önmagáról alkotott képétől és Krisztustól kapott szolgálatától. Ebből kiindulva Joó is az egyház organizmusának bemutatásával kezdi, és munkája első fejezeteiben a gyülekezet, a látható és láthatatlan egyház alapfogalmait tisztázza.⁶ Már itt a megalapozásnál is megjelenik az a két kulcsfogalom, amely a diakónia elveinek tárgyalásánál is vörös fonálként húzódik végig: a Krisztus-központúság és a prolongáció (meghosszabbítás, folytatás). Joó szerint a Krisztus és az egyház annyira összetartoznak, hogy a Krisztusról és az egyházzal szóló dogmák állandó kölcsönhatásban vannak egymással.⁷ A hangsúly számára az állandóságon van, de ugyanakkor azt is sugallja, mintha Krisztus és az egyház viszonya állandó változásban lenne, és csak a következő Troeltsch-től vett idézettel teszi érthetővé, hogyan is érti ezt a kapcsolatot. Troeltsch szerint az egyház Krisztus emberré lételének a meghosszabbítása, az üdvyszerző csodák intézményesült folytatása.⁸ A későbbiekben azt látjuk a szerző gondolatmenetében, hogy ha ez igaz az egyházra, akkor miért ne lenne igaz a diakóniára is? Még nem kimondva, de már itt kezd körvonalazódni Joó azon szándéka, hogy a diakóniát az eddigi mellőzött helyzetéből minél közelebb helyezze Krisztushoz, és üzenetének szívéhez, az értünk hozott engesztelő áldozatához. Közvetlen kapcsolatot akar kialakítani a megváltás munkája és a szeretetszolgálat végzése között. A dogmatika szempontjából minél közvetlenebb kapcsolatot alakít ki a krisztológia és a diakónia között, melynek következtében a szeretetszolgálat végzése nem csupán a kegyelem következménye háládatosság formájában, hanem az egyház alapvető és nélkülözhetetlen funkciójává⁹ válik.

Az egyház funkcióinak részletesebb tárgyalását a Krisztus által szerzett üdvjavak felosztásával, azaz Krisztus hármas tisztével köti

⁶ JOÓ: *Ref. diakonátus*. 11-16.o.

⁷ JOÓ: *Ref. diakonátus* 15.o.

⁸ Uo.

⁹ Az egyháznak, mint Krisztus teste organizmusának ama élettevékenységeit, melyeket kezdetől fogva tervszerűen gyakorolt, hogy rendeltetésének megfelelően, azaz, hogy a Sátán ellen, Isten országáért harcoljon, és így célját, Isten dicsőségének szolgálatát elérhesse, az egyház funkcióinak nevezzük. JOÓ: *Ref. diakonátus* 17.o.

össze. Még Joó is úgy fogalmaz gondolatai bevezetőjében, hogy a „könnyebb áttekintés végett Jézus egyetlen váltságmunkáját” osztották fel elődeink. Ezután tárgyalja prófétai, a királyi és papi tisztséget, amelyet Jézus funkcióinak nevez.¹⁰ A tisztség és a funkció kifejezése tehát már itt összemosódik.

A szerző a továbbiakban tárgyalja Krisztus prófétai, királyi tiszteit, hogy a dolgozat szempontjából leglényegesebbet, a főpapi tiszteet utolsónak hagyhassa meg. A különböző tisztekhez tisztségeket kapcsol: a prófétai tiszthez az egyház tanító funkcióját, a királyi tiszthez a presbiteriánus funkciót, míg a főpapi tiszthez a diakonális funkciót.¹¹ Utóbbit a következőképpen írja le: „...*mint Főpap, Isten könyörülő szeretetét tetteiben bizonyította meg. Egész földi tevékenysége, de mindenekfelett halála, kereszten bemutatott főpapi áldozata Isten irgalmának és könyörülő szeretetének a testté vált kijelentése.*”¹² Jézus tehát maga az irgalmasság. A diakónia pontos helyének üdvjavak közti meghatározásához – szokatlan és másnál nem tapasztalt módon – tovább osztja két részre a főpapi tiszti funkcióit, mégpedig:

1) szűkebb értelemben vett munkára, amelybe belehelyezi a református dogmatikában szokásos javakat. (*satisfactio, obedientia activa, obedientia passiva*)

2) tágabb értelemben vett munkára, amelyek „*a földi életében végzett szeretetmunkáit*” (értsd: szeretetszolgálati cselekedeteit) jelentik.

„Szűkebb értelemben Krisztus főpapi munkája inkább az ember lelki, tágabb értelemben pedig inkább az ember testi nyomorúságából való megváltására vonatkozik.”¹³ A tágabb értelem bevezetésének szükségességét a következőképpen indokolja:¹⁴

- Krisztus az ő irántunk való szeretetét tetteiben mutatta meg.
- A bűn fogalmának teljes értelmezése nemcsak lelki, de testi nyomorúságot is jelent.

¹⁰ JOÓ: *Ref. diakonátus* 18.o.

¹¹ JOÓ: *Ref. diakonátus* 19-20.o.

¹² JOÓ: *Ref. diakonátus* 21.o.

¹³ JOÓ: *Ref. diakonátus* 22.o.

¹⁴ JOÓ: *Ref. diakonátus* 23-24.o.

- Krisztus megváltó munkája úgy válik teljessé, hogy a testet is megváltja. Itt utal a nagyszámú gyógyítási történetre, példaként említve a Mt 9,35-öt, amikor Jézus nemcsak tanított, de gyógyított is.

Joó szerint Jézus ezt a munkát csak megkezdte, és amikor kijelentette, hogy *a szegények mindig veletek lesznek*, akkor egyszersmind ennek a munkának a folytatására szólította fel a tanítványokat. Az pedig, hogy ezt valóban meg is tették, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Szentlélek kitöltése után a tanítványok maguk is gyógyítottak. Ehhez meg is kapták a szükséges különböző karizmákat, amelyeket a Róm 12,7-8 alapján a diakónia kifejezés foglal egybe.¹⁵ Mindezen érvelések végkövetkeztetéseként kijelentheti munkájának fő tételét, mely meghatározza a további fejezetek tartalmát is: *„Az egyház diakonális funkciója tehát nem egyéb, mint Jézus megkezdett főpapi munkájának a prolongációja. Ez a funkció is később, az egyház többi funkcióival együtt állandó, rendes tisztséghez köttetik.”*¹⁶

Ezáltal a diakónia nem a kegyelem jelenlétének jele vagy a világba helyzettségéből fakadó szükség, hanem a krisztusi irgalmasság folytatódása és alapvető életfunkció, így tehát – Joó eredeti szándéka szerint – marginális helyzetéből központi, és egyben megkerülhetetlen helyre kerül.

A cél nemes – visszaadni a diakóniának az őt megillető helyet –, azonban kérdéses, hogy ebbéli igyekezetében Joó nem lőtt-e túl a célon? Valóban lehetséges és szükséges Krisztus hármasságának, különösen főpapi munkájának ez a felosztása? Makkai Sándor szerint nem. Az ő ellenvetései a következő fejezetben olvashatók.

2. Makkai Sándor ellenérvei

Makkai Sándor a fenti állításokkal kapcsolatos cáfolatait az egyetemes papságról szóló írásának részeként adja közre,¹⁷ amiben azt fejtegeti, hogy az ószövetségi kultuszi papság Jézus Krisztus megjelenésé-

¹⁵ JOÓ: *Ref. diakonátus* 25.o.

¹⁶ JOÓ: *Ref. diakonátus* 26.o.

¹⁷ Egyetemes papság és gyülekezeti szolgálat a lelki gondozásban. In: MAKKAI, Sándor: *Élő gyülekezet*, 16-33.o.

vel teljesen eltöröltetett, mivel megjelent a tökéletes, akkor már semmi szükség nincs a tökéletlenre. Azonban azt is kijelenti, hogy a kultusz vége nem jelenti a papi hivatal végét is egyben.¹⁸ Ennek a papi hivatalnak egyetlen jogos hordozója Krisztus, ezért az egyházban senkit sem szabad papnak nevezni. Magyarozatként a II. Helvét hitvallás vonatkozó részeire utal.¹⁹ Ezután – szinte átkötés nélkül – hivatkozás történik a Heidelbergi kátéra mondván: együtt szól Krisztus prófétái és királyi hivataláról is.²⁰ Valójában a továbbiakban is csak a főpapi tisztséggel fog foglalkozni, sőt, Victor Jánosra hivatkozva kijelenti²¹, hogy a hármass tisztséget egy egységként kívánja kezelni, és annak „*páratlanságát és egyedüli voltát*” kívánja hangsúlyozni.²² Előzetesen még megjegyzi ugyancsak a Heidelbergi kátéra hivatkozva, hogy összefüggés van a Felkent és a keresztyén ember „*kenete*”, azaz hármass hivatásköre között, de mivel az kegyelemből adatik, ezért „*sem a keresztyén ember, sem a gyülekezet szolgálata nem folytatása Krisztus művének, nem azonos természetű és lényegű az Ő hivatalaival, hanem azoknak gyümölcse, kegyelemből, hit által.*”²³ Ezután részletesen elemezve Joó állításait a következő érvek mentén tagadja a prolongáció tényét:

¹⁸ Ezt az állítását a Zsidók 7,21-re való hivatkozással támasztja alá: „*Megesküdött az Úr, és nem bánja meg, te pap vagy örökké a Melkisédek rendje szerint.*”

¹⁹ „*Ő egyedüli főpap marad örökkön-örökké, akinek méltóságából, hogy semmit le ne vonjunk: a pap elnevezést egyetlenegy egyházi szolgának sem adjuk meg.*” II. HH. idézi Makkai in: MAKKAI, Sándor: *Élő gyülekezet*, 17.o. Később ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy „*a Káté éppen azt tanítja, hogy nem egyes tisztségek képviselői, hanem minden keresztyén hívő személy szerint tagja Krisztusnak, és így részese az ő kenetének.*” 20.o.

²⁰ Uo.

²¹ VICTOR, János. A „hármass tisztség” belső rendje. in: *Theologiai Szemle*, 1943/2, Elérhető: 2022.06.09. <https://mek.oszk.hu/08200/08256/08256.htm#75> (a továbbiakban: Victor)

²² „*A mi mostani feladatunk szempontjából azonban e három hivatalt, mint egységet, tekinthetjük, ugyanannak a Felkentnek ugyanarra a célra, ami megváltásunkra és üdvözítésünkre irányuló szolgálatképpen.*” MAKKAI, Sándor: *Élő gyülekezet*, 17-18.o. Makkainak ezt az eljárását a továbbiakban, a vita értékeléséről szóló részben elemezzük.

²³ Uo.

1. Krisztus megkezdett és befejezésre szoruló megváltói munkájáról beszélni a Szentírással és a hitvallási iratainkkal ellentétes, mert azt sugallja, hogy a váltságmű nem végeztetett el, nem tökéletes.
2. A fenti állítás a katolikus egyház „hagyományára” jellemző, a misét és a földi helytartó hivatalát ugyanis valóban lehetne folytatásnak tekinteni, de éppen ezért tiltakozott ellenük a reformáció tanítása.
3. Kritizálja Joó azon megközelítését miszerint az egyház funkcióihoz képest Krisztus művében „kvalitatív plusz” van, mondván, miért kellene azt folytatni, amiben ez nincs meg? Ezután a szemére veti, hogy „lépre ment” annak a csábításnak, hogy „hármass hivatal skémájában tetszetősnek és könnyűnek látszott „elhelyezni” az egyház funkcióit és tisztségeit.”²⁴
4. Erősen kritizálja Joó azon meghatározását, hogy a főpapi hivatalnak szűkebb és tágabb értelme van. Úgy gondolja, ezt sem az Ige, sem a hitvallás nem támasztja alá. Hasonlóképpen kritizálja Victor János azon felosztását is, hogy „Krisztus prófétai és királyi tisztsége az emberek felé irányul, míg a főpapi tisztsége Isten felé.”²⁵
5. Felhívja a figyelmet azon következtetlenségre, miszerint „*az igehirdetés és egyházkormányzás szolgálatait tartalmuk alapján vezette le a Krisztus prófétai és királyi tisztségéből, a diakonátust csak motivációja révén tudja kapcsolatba hozni Krisztus főpapságával.*”²⁶

²⁴ MAKKAI, Sándor: *Élő gyülekezet* 19.o. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Joó Sándor ezen „elhelyezése” nem saját kútforrásból származik. Ugyanezt az elgondolást és felosztást találjuk Joó holland mesterénél Bavincknál. BOLT, John, and Herman BAVINCK. *Reformed Dogmatics: Abridged in One Volume*. Edited by John BOLT, Baker Publishing Group, 2011. 363.o. A hármass tisztség dogmájának értékelésével a következő részben foglalkozunk részletesen.

²⁵ MAKKAI, Sándor: *Élő gyülekezet*, 20.o. Vö.: Victor 74.o.

²⁶ Vö.: MAKKAI, Sándor: *Élő gyülekezet* .21-22.o.

3. Missziói-diakóniai látásuk

Eddig a két teológus közötti véleménykülönbséget domborítottuk ki, ezzel azonban nem szeretnénk azt a látszatot kelteni, hogy ők ketten ellentétesen gondolkodtak a szeretetmunkáról. Több ponton is hasonló volt a látásuk: a diakónia helyének és alapvető küldetésének meghatározásában ugyanazon állásponton voltak. A diakónia működési területét mindketten a gyülekezetbe helyezik, és markánsan körülhatárolják. Elválasztják az egyesületi munkától és a világi, érdemszerző jótékonyagságtól és az állam szociális szolgáltatásaitól²⁷. Utóbbi kettőnél az elválasztás egyértelmű, hiszen azoknak semmi közük a misszióhoz, így inkább csak megjegyzik, hogy a diakónia azokhoz képest, a gyülekezetből indul ki és ilyen módon nem elválasztható az evangélium hirdetésétől. Az egyesületi munka értékelésénél Joó Sándor kijelenti, hogy bár a belmisszió munkája becsülendő és hasznos, azonban „csak ideiglenesen végzi azt a funkciót, amelyet az egyháznak kellene.”²⁸ Ezen funkció alatt a missziót érti, amely azonban szerinte a kálvinista teológiai talajból fakadó egyházszervezet „egyszersmind belmissziói organizáció is.”²⁹ A belmisszió és a népegyház különutasságát Makkai is érzékeli, de már néhány évvel korábban a belmisszió egyháziasításáról beszél.³⁰ Ő egy alulról, a gyülekezet felébredt tagjaiból építkező, gyülekezeti missziót képzel el, amit az egyház felülről koordinál, védelmez és fenntart. Tágabban

²⁷ „A belmisszió általunk is vázolt munkája csak nyilvánvalóvá és elutasíthatatlanná tette azt a követelést, hogy a gyülekezeti missziót magának az egyháznak kell végeznie, mint döntő jelentőségű saját élettevékenységét. Ez, különösen ma, az ő legbensőbb, legsajátabb, legszentebb hivatása és feladata, szervezete és intézményei csakúgy ezért a feladatért vannak, mint élő tagjai. Megengedhetetlenek tehát az olyan egyesületek, szervezetek és intézmények, melyek az Egyházat a saját területén, a saját munkájában pótolni vagy helyettesíteni akarnák.” MAKKAI, Sándor. *Az egyház missziói munkássága*. Budapest, Révai kiadás, 1938. 253.o. és JOÓ: *Ref. diakonátus* 101-115.o.

²⁸ JOÓ: *Ref. diakonátus* 76.o.

²⁹ JOÓ: *Ref. diakonátus* 77.o.

³⁰ MAKKAI Sándor: A jövő egyháza. In: MAKKAI, Sándor. *Az élő gyülekezet*. 65.o.

értelmezi a misszió fogalmát³¹, aminek csak egy kis része a diakónia, amelynek elsődleges feladata, hogy hitelesítse az igehirdetést, és ráfeleljen arra. Makkai kiegészítő szolgálatként értelmezi³², fontos, de nem az egyetlen eszköznek „a bűn elleni harcban.”³³ Makkai ugyanis a saját társadalmi kontextusában értelmezi a gyülekezeti diakónia eredetét, így igyekszik megindokolni a Mt 10,1-42 alapján, melyet a gyülekezeti misszió „útlevelének” nevez. Az élő egyház ismertetőjegye a misszió. Az alulról építkező, de felülről irányított modell beállítása a politikai helyzet kényszerítő hatása miatt történt, Achilles-sarkának pedig a „missziói mag” érdektelensége bizonyult.³⁴ Joó számára az egyház élete Krisztus művének a folytatása, így a diakónia is töretlenül ebbe az életbe kapcsolódik be, és központi helyet foglal el.³⁵

Kálvint követve, az ApCsel 6,1-6-et mindketten a diakónia születési locusának tartják, de eltérő következtetéseket vonnak le az ott leírtakból.

Joó a maga elemzését azzal a gondolattal kezdi, hogy leszögezi: „az apostoli tisztség már embriószerűleg, már az apostoli tisztségben benne volt, amikor az egyházi organizmus szüksége úgy kívánta, akkor állott elő önálló tisztséggént az egyházban.”³⁶ Az ApCsel 2,44-45-re és 4,34-37-re hivatkozva arra a következtetésre jut, hogy az addig nem önálló tisztséget az apostolok gyakorolták. Követve az igehely főszódorú értelmezését, a feladatok szétosztását a gyülekezet létszámának növekedésével, a bonyolultabbá váló szolgálatattal és azzal magyarázza, hogy „az idegenből jött özvegyasszonyok személyével, életviszo-

³¹ Erről vitát folytatott Victor Jánossal, melynek bemutatását és elemzését lásd Ifj. FEKETE, Károly. *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1997. 95-101.o. (a továbbiakban: FEKETE: *Gyakorlati*)

³² „A diakónia tehát nem pusztán technikai munka, hanem valami olyan tevékenység, mely az igehirdetést kiegészíti és arra ráfelel.” MAKKAI, Sándor. *Élő gyülekezet*. 90.o.

³³ MAKKAI, Sándor. *Az egyház missziói munkássága*. Budapest, Révai kiadás, 1938. 250.o.

³⁴ Vö.: Ifj. FEKETE: *Gyakorlati*. 105-109.o.

³⁵ Lásd 4. lábjegyzet

³⁶ JOÓ: *Ref. diakonátus* 46.o.

nyaival – már csak a nyelvi nehézségek miatt is – nem voltak annyira ismerősek a többi hívek, mint a maguk közül való zsidókéval.”³⁷ Ezzel tehát azt mondja, hogy a tisztséget a szükség hozta létre, de emellett megállapítja azt is, hogy a választás és a beiktatás az apostolokéval egyenértékűen történik, valamint azt is megvizsgálja, hogy a hetes szám eredetére több elmélet is létezik, de a valós ok közelebbről nem meghatározható.³⁸ A tanulmánya következő bekezdéseiben Joó védelmezi az apostoli tisztség rendes beállítását azon nézetek ellen, melyek azt állítják, hogy ez a szolgálat csak ideiglenes jellegű lett volna, vagy a presbiteri tisztséggel összemosható lenne.³⁹

Érdekes és alapvető értelmezésbeli különbség mutatkozik Makkai magyarázatában, ugyanis a részben nevezett özvegyasszonyok nem a diakóniai szolgálat kedvezményezettjei, hanem olyan női diakónusok, akiknek a szolgálatát a nyelvi akadályok miatt mellőzték a gyülekezetben⁴⁰. Ebben az értelmezési sémában jut Makkai arra a következtetésre, hogy „a női diakónia előbb megvolt, mint a férfi-diakonátus”, amelyek közül csak az utóbbit tekinti tisztségszerűnek.⁴¹ Az világosan látszik, hogy a gondozás és ápolás feladatát elsősorban nők kell, hogy végezzék Makkai szerint. Másik célja lehet, hogy népszerűsítse és alátámassza a diakonissza tisztséget, viszont sem nyelvi, sem történetileg nem tartjuk alátámaszthatónak a női és férfi diakónia közötti megkülönböztetést bár kétségtelen tény, hogy a mi társadal-

³⁷ JOÓ: *Ref. diakonátus* 50.o.

³⁸ JOÓ: *Ref. diakonátus* 51.o.

³⁹ JOÓ: *Ref. diakonátus* 54.o.

⁴⁰ Szolgáló özvegyekről Kálvin is tud az igerész magyarázatakor, de nem erre az igerészre, hanem az 1Tim 5,9-10-re hivatkozik. KÁLVIN, János. *Az Apostolok cselekedetei magyarázata*. vol. I. kötet, Budapest, Kiadja A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2010. 172.o.

⁴¹ MAKKAJ: Egyház és diakónia: A női diakónia pontos definíciójával nem találkoztunk nála, de ugyanezen cikkében ezt írja: *A másik megjegyzésünknél az, hogy a diakónia tisztségszerű beállítása nem szüntette meg a női diakóniát, mely előbb volt, mint a férfdiakónia s tovább is megmarad mellette. Igaz, hogy az Újszövetségből nem tudjuk teljes világossággal tisztázni: mennyiben vált tisztségszerűvé s miben állott a munkája, de az kétségtelen, hogy a női szeretetszolgálat jelei és bizonyosságai átszövik és átragyogják az ősi gyülekezetek életét, tehát a női diakóniának vitathatatlan bibliai alapja van.* MAKKAJ *Az élő gyülekezet*. 91 .o.

munkban ez az elfogadottabb.⁴² Makkai értelmezésében a női diakónia hatáskörébe olyan tevékenységek tartoznak, amelyet a belmissziói mozgalom aktivistái végeztek, és föléjük kerül irányítószervként a férfi diakónusi tisztség.

4. A vita értékelése az újabb kutatások fényében

4.1 A diakóniai szolgálat eredete

Az újabb kutatások megkérdőjelezzik, hogy az ApCsel 6,1-6. egyértelműen a diakónia tisztségszerű beiktatásáról szólnának. Utalunk itt Collins átfogó tanulmányára, aki a szóban forgó igeszakasszal kapcsolatban azt a megállapítást teszi, hogy a lukácsi korpuszban a *diakon*-szótó jelentése mindig az evangélium hirdetésével áll kapcsolatban, amely Jeruzsálemből terjedt el az egész világon.⁴³ Ezt a vonalat végigkövetve arra a következtetésre jut, hogy a hét görög férfi igehirdető volt, akik házi istentiszteleteken szolgáltak. Erre pedig azért volt szükség, mert a görögül beszélő zsidók özvegyei nem beszélték az arám nyelvet. Panaszuk tárgya éppen az volt, hogy ezt a nyelvi akadályt a többség nem vette figyelembe.⁴⁴ Így is igaz tehát, hogy az apostolok végeztek valamiféle „gondoskodó” szolgálatot, de a tisztség szétválasztását nem ennek a szolgálatnak a megnövekedett terhe, hanem csupán a nyelvi akadályok tették szükségessé. Ezt alátámasztja, hogy az Apostolok Cselekedetei nem nevezi a hét férfit diakónusnak, továbbá, hogy Mátyáséval csakugyan egyforma „beiktatásban” részesülnek. Szintén ráerősít erre a gondolatra, hogy a további lukácsi híradásban Istvánnal és Fülöppel inkább, mint igehirdetővel találko-

⁴² 2016 és 2020 között a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Diakóniai Központja házi gondozói szolgálatot irányított és gondozói tanfolyamokat is tartott. Ez idő alatt 106 gondozó szerzett képesítést, akiknek kevesebb, mint 10 %-a volt férfi. Ugyanez az arány látszott az aktív gondozást vállalók között is. A férfi gondozók általában rokoni kapcsolatban is álltak a klienssel.

⁴³ COLLINS, John Neil. *Diakonia Studies: Critical Issues in Ministry*. Oxford University Press, 2014. 156.o. (a továbbiakban: Studies)

⁴⁴ COLLINS: *Studies* 162.o.

zunk.⁴⁵ Továbbá az apostolok „segítségkéréséből” nem látszik, hogy új szolgálati területet indítanának el, vagy a diakóniát el akarnák választani az igehirdetésétől. Erre utal, hogy az Ige szolgálatát és az asztali körüli szolgálatot bővítenék, amelyek szintén valamiféle istentiszteleti keretében végzett cselekedetek voltak, semmint szervezett diakónia a mai értelmében.⁴⁶ Amennyiben elfogadjuk Collinsnak ezt a nézetét, akkor az általunk vizsgált vitára tekintve két következtetést vonhatunk le: 1) az igehirdetés és a diakónia nem elválasztható egymástól, mert eredetileg sem vált el; 2) a diakónia tisztségszerű indulását külön kell vizsgálnunk a szentírásbeli motivációktól. A diakónia végzésének motivációja egy teológiai kérdés, míg a tisztség beállítása inkább egyháztörténeti.

4.2. Krisztus hármassága és a diakónia

Amint azt már az előzőekben említettük Joó Sándor a diakóniai tisztség megalapításának a mandátumát a Krisztus főpapi tisztségének a prolongációjaként értelmezi, ez a meghosszabbítás kifejezetten az egyházban és a gyülekezetben folyó szeretetmunkákra vonatkozik, mint amelyek ugyanabból az irgalmasságból fakadnak, mint Krisztus értünk hozott áldozata. A megállapítás szándéka egyértelműen az, hogy a diakóniát közelebb helyezze Krisztus keresztségéhez, így pedig az egyházban egy, a misszió középpontját jelentő szolgálattá tegye. Ahhoz, hogy ezen megállapítás dogmatikai helyességét meghatározzuk, és egyszersmind Makkai ellenérveinek helyességét értékeljük, vizsgáljuk meg a hármasság helyét a református teológiai hagyományban.

Az efféle felosztás Kálvintól származik, és azóta egyáltalán nem szokatlan, de akik alkalmazzák, azok is elismerik, hogy ez a csoportosítás inkább emberi szempontból a könnyebb megértés végett al-

⁴⁵ Collins érveinek részletesebb elemzését lásd: KÓKAI-NAGY Viktor. Diakónia az Újszövetségben. In: *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, vol. 64/1, 2019, 231.o. Elérhető: 2022.06.08. https://www.academia.edu/40249501/Diak%C3%B3nia_az_%C3%A9jsz%C3%B6vets%C3%A9gben 2. (a továbbiakban: Kókai-Nagy V.: *Diakónia*)

⁴⁶ Köszönöm Kókai-Nagy Viktornak, hogy ráirányította erre a figyelmem.

kalmazandó, és ezen javak és tisztségek élesen nem elválaszthatók, hiszen összeforrnak Krisztus személyében. Joó Sándor kortársai közül Sebestyén Jenő így kezdi dogmatikájában a téma tárgyalását: „Azt természetesen elismerjük, hogy, mint ahogy minden munkát az egész és teljes Krisztus végez, úgy mi is mindenkor a főprófétával és királlyal állunk szemben és így csak teoretikusan lehet egyiket a másiktól elválasztani éppen úgy, mint pl. a Szentháromság személyeinek munkáit is.”⁴⁷

Az egységet hangsúlyozza már Victor János is, és kijelenti, hogy értéke elsősorban a szotériológiai használhatóságában van.⁴⁸

Hasonlóan vélekedik Pannenberg is, amikor azt mondja, hogy „az elgondolásnak elsősorban tipológiai értelme van, mivel azt a tényt, hogy az Ószövetség beteljesül Jézus történetében, azzal fejezi ki, hogy az ószövetségi nép három hivatala összeadódik Jézus személyében. A hármasság hivatala azonban inkább költői, mintsem dogmatikai jellegű, hiszen aligha állítható, hogy szükségképpen így fejezendő ki Jézus történetének jelentősége és tartalma.”⁴⁹ Mindazonáltal azt is kiemeli, hogy ennek a dogmatikai konstitúciónak több haszna van, de nem képez szilárd alapot az egyházi tisztségek megalapozásához. Fekete Károly olyan gazdagnak nevezi Krisztusnak ezt a tisztségét, „amely semmilyen egyházi tisztségbe sem fér bele, és hatalma semmilyen intézményes vagy felekezeti keret közé sem fogható be.”⁵⁰

⁴⁷ SEBESTYÉN, Jenő. *Református dogmatika*, Christológia rész, A budapesti Ref. Teol. Akadémia Kurzustára, 1940. 92.o.

⁴⁸ „Ez a mű részekre nem bontható egység. A Próféta, a Főpap, a Király ugyanaz az egy Krisztus, az Isten ugyanazon Szent Lelkével munkásságára felavatott Felkent. Csak megváltó munkásságának gazdag tartalmánál fogva szükséges az, hogy más-más oldaláról külön is megtekintsük, és ebből adódik a Krisztus »hármassága«” VICTOR 74.o.

⁴⁹ Vö: PANNENBERG, Wolfhart. *Rendszeres teológia*. 2. kötet, Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 335.o.

⁵⁰ FEKETE, Károly. *A Heidelbergi Káté magyarázata: háláadásra vezető vigasztalás, 129 kérdés-feleletben*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2013. 41.o. (a továbbiakban: FEKETE: Káté) Vö.: TÖRÖK, István. *Dogmatika*. Amsterdam, Free University Press, 1985. 211.o.

Már önmagukban ezek a megállapítások is elegendőek lennének ahhoz, hogy a főpapi tisztség prolongációjának szükségtelenségére rámutassunk, de mivel Makkai dogmatikai érvelés útján jut hasonló következtetésre, ezért vizsgáljuk meg a dogmatikai megalapozottságú ellenvetést is.

A főpapi tisztséghez két messiási feladat társul: a kiengesztelés és a közbenjárás. A kiengesztelés helyettes áldozat útján történt. Arról, hogy maga Jézus is tisztában volt halálának helyettes jellegével, elfogadjuk Stuhlmacher véleményét a Márk 10,42-45 és a párhuzamos igerészekkel kapcsolatban: „Jézus abban látta elhívását, hogy mint *Emberfia* Isten „sokakért”, mások helyett szenvedő szolgájának útját járja, akinek az életét az utolsó időkbeli válságdíjként adja oda Izráelért.”⁵¹ A nevezett helyeken a Krisztus szolgálatát a diakónia szóval fejezi ki. Kókai-Nagy így foglalja össze elemzését az igeszakasszal kapcsolatban: „Egyértelműen kijelenthető, ezeken a helyeken a „diakónia” közelebbről nem meghatározható, a másik érdekeit a sajátunknál fontosabbnak tartó szolgálatot jelöli, aminek van egyfajta helyettes jellege. Ehhez a semmihez nem fogható mintát Jézus adja, aki saját életét is feláldozta az emberek üdvösségéért.”⁵² A minta folytatódik, de a cselekmény egyedi és megismételhetetlen. Jézus kijelentése mögött az Ézs 53 önmagára értelmezése húzódik meg. Ő az Úr Szenvedő Szolgája⁵³, és ennek hatására a későbbi értelmezést látjuk János evangéliumában, hogy Ő a megöletett Bárány, aki hordozza a világ bűneit.⁵⁴ Ezek az értelmezések egyúttal azt is jelentik, hogy ezt a feladatot csak Jézus végezhetette el, és senki más, mert Őt küldte az Atya. A kiengesztelés és kiengesztelődés egy olyan üdvtörténeti esemény, amely az Atya és a Fiú között történik, és amelynek ezért nincsen földi folytatása. Ezt hangsúlyozza Victor János is, amikor a hármas tisztség

⁵¹ STUHLMACHER, Peter. *Az Újszövetség bibliai teológiája*. vol. I. kötet, Kálvin Kiadó, 2017. 134.o. (a továbbiakban: STUHLMACHER: *Teológia*)

⁵² KÓKAI-NAGY V.: *Diakónia*. 232.o.

⁵³ STUHLMACHER: *Teológia* 134.o.

⁵⁴ Vö.: KARASSZON István: ÉZS 53 az őskereszténységben. In: Karasszon, István. *Az Ószövetség fényei: veterotestamentika*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002. 223-232.o.

munkái között megkülönböztet az Atya és az emberek felé irányuló szolgálatot, utóbbi a Szentlélek által megy végbe. De azt mondja, hogy a főpapi tiszt esetében megtörik ez a kettős minta, mert Krisztus főpapi munkájában az ember nem tud részt venni.⁵⁵

A véglegességet és tökéletességet hangsúlyozza a Zsidókhoz írt levél (Zsid 7) Jézus főpapi szolgálatát illetően. A levél szerzője az ószövetségi helyeket arra használja, hogy bemutatva azok tökéletlenségét kihangsúlyozza Jézus és az általa lefektetett új szövetség tökéletességét. „Ez az eszkathológiai értelmezés nem a »már igen - még nem« kettősségében vibrál, hanem arról beszél, hogy mindez már most így van - és ez nem fog változni a jövőben sem.”⁵⁶

4.3 Gyógyítások, mint lehetséges folytatás?

A főpapi tiszt szűkebb és tágabb értelmű felosztásában egyébként Joó is elismeri, hogy a helyettes áldozat nem folytatható, és hogy Krisztus áldozata megismételhetetlen. De Kuyper és Bavinckot követve, azt állítja, hogy Jézus főpapi munkájának másik része a testi nyomorúságok gyógyítása, amelyet ugyanazzal az irgalommal végez, mint a megváltás munkáját. Jézus gyógyításait egy különleges időszak, különleges eseményeknek kell tekintenünk, amelyeknek elsősorban az a célja, hogy Jézus hatalmát bemutassák, de sohasem a bűnbocsánat vagy a hit felébresztése nélkül.⁵⁷ Ebben az értelemben foglalkoztunk korábban a fogyatékoság jelenségének bibliai értelmezésével, ahol szintén rámutattunk arra, milyen téves értelmű következtetéssel jár, hogy ha Jézus helyettes áldozatát testi és lelki részekre osztjuk. Elő-

⁵⁵ VICTOR: A hármastisztviselési rendje. In: FEKETE: Káté. 147.o.

⁵⁶ KÓKAI-NAGY, Viktor. „Főpap Melkisédek rendje szerint.” *A nagy zarándok végleg célhoz ért. Tanulmányok Xeravits Géza 50. születésnapja alkalmából*, L'Harmattan, 2021, 192.o., [academia.edu](https://www.academia.edu/53888774/_F%C5%90PAP_MELKIS%C3%89DEK_RENDJE_SZERINT_), https://www.academia.edu/53888774/_F%C5%90PAP_MELKIS%C3%89DEK_RENDJE_SZERINT_. Elérhető:2022.06.29,

⁵⁷ Annak, hogy Jézus gyógyításait elsősorban messiási jelekként értelmezték, ékes bizonyítéka Jézus Keresztelő Jánosnak adott válasza a Mt 11,2-6. versekben.

fordulhat, hogy eltűnik a helyettes jelleg, és Jézus szenvedésére „*csupán, mint szolidaritásra, földi szenvedésre tekint.*”⁵⁸

Igazat kell adnunk Makkainak, amikor azt állítja, hogy Krisztus főpapi tiszte nem prolongálható, hiszen akkor nem lenne tökéletes. A meghosszabbítással Joó a hálaáldozatot a helyettes áldozat helyébe lépteti. Azonban míg a helyettesítés aktusa az Atya és a Fiú belső ügye, az ember pedig a kegyelem kedvezményezettje, addig a hálaáldozat a kegyelmet nyert ember odafordulása Isten felé.

A prolongáció azért nem lehetséges, mert a két áldozatfajta nem összemosható egymással, ugyanis a helyettes áldozat mindig megelőzi a hálaáldozatot, azaz mindig a helyettes áldozatból következik a hálaáldozat.⁵⁹ De ez a hálaáldozat nem folytatás, hanem folyamatos visszautalás az egyszeri és megismételhetetlen helyettes áldozatra. A kettő közötti kapcsolat csak hit által jön létre, tartalma pedig a Kókai-Nagy Viktor kutatásai alapján: „*egy összefoglaló név, ami az evangélium hirdetését jelölte szóval és tettel, az pedig, hogy az Újszövetségben ezt a tevékenységet éppen a „diakonia” görög kifejezéssel adták vissza, jelzi, ez nem valamiféle tisztség, kompetencia vagy jog, hanem rendelkezésre állás: Istennek és az embereknek.*”⁶⁰ A rendelkezésre állás, tehát az a minta, amellyel kifejezhető, hogy Jézus rendelkezésére állt az Atyának, megtette, amit tőle kért és engedelmes volt, úgy kell nekünk is cselekednünk. Az Atya nekünk is ránk szabott feladatot adott.

⁵⁸ Tulajdonképpen ezt teszi a feminista gyökerű fogyatékosági teológia, amelyik azt állítja, hogy a kereszten Jézus maga is fogyatékosággal élő emberré vált. Ezt és azt az állítást is cáfoljuk, hogy Jézus mindenki meggyógyított volna. HARIS, Szilárd. *Időn és tereken át: tanulmányok az egyház életéről és szolgálatáról*. Komárom, Tillinger Péter Műhelye, 2013. 113.o.

⁵⁹ *Papi tisztünk önmagunk hála áldozatként való odaszentelése. Sohasem helyettes áldozat, hanem hálaáldozat*. 70.o. Vö.: FEKETE: Káté 144.o.

⁶⁰ KÓKAI-NAGY V.: *Diakónia* 232.o.

Összegzés és kitekintés

Összességében áttekintve a két teológus vitáját láthatjuk, hogy azt a diakónia szerepéről alkotott eltérő elgondolás gerjesztette. Abban mindketten megegyeznek, hogy a diakóniai alanya Krisztus: Joó az ok felől kérdezve és göröngyös úton haladva jut el Krisztushoz, míg Makkai a cél felől kérdezve jut ugyanerre, de kevesebb teológiai kockázatot is vállal ezzel. Világosan látszik, hogy Joó Sándor azért kezdte el írni a művét, hogy a prolongációra vonatkozó tételét kifejtse, hogy így okolja meg a diakónia végzését az egyházban. A helyettes áldozathoz kötással egy erősebb imperatívuszt akarna adni a háladá-tosságnál, ami nem mellesleg Krisztushoz is közelebb van. Ezzel egy olyan egyházképet sugall, amelyben a diakónia határozza meg a missziót. Mindazonáltal, manapság, amikor a gyülekezeti diakónia fellendítésre szorul, értékelnünk kell ebbéli igyekezetét.

Ezzel szemben Makkai számára a diakónia csak egy nagyobb egész a gyülekezeti misszió része, amelynek célja, hogy a fizikai szükségletek kielégítése folytán akadálymentesítse az utat az örömhírnek, és amikor az elhangzik, akkor a szeretetet megcselekedve hitelesítse annak szavait. Ezzel a diakóniának csak egy mellékes, kiegészítő szerepet szán, így azonban, amint vizsgálódásunk mutatja, igencsak leszűkíti a diakónia eredeti, biblikus értelmét, és amely valójában mélyen összekapcsolódik az igehirdetés szolgálatával. A hagyományos értelmezés szerint vett szétválasztás az ApCsel 6,1-6 alapján nem indokolható. Makkai tehát a gyülekezeti misszió szempontjából méltatlanul mellőzi a diakóniát, amely az általa véltnél sokkal közelebb áll a misszióhoz.

Végezetül, feltehetjük azt a kérdést, hogy milyen haszna van egy ilyen vita áttekintésének számunkra?

1. Rávilágít arra, hogy a diakónia végzésének okát és célját is meg kell határoznunk. A kettő nincs meg egymás nélkül. De azt is láthatjuk, hogy a küldetés és a tisztség nem mindig egyeznek meg, és következ-nek automatikusan egymásból.
2. Fontos meglátásnak tekintjük azt, hogy a diakónia eredeti helye a gyülekezet.
3. Az igehirdetés és a diakónia nem választható el egymástól.

4. Makkai Sándor missziói koncepciójának sikertelensége figyelmeztetés kell, legyen a SZRKE Diakóniai Központja és Egyházunk vezetése számára, amikor a gyülekezeti diakónia fellendítésére törekszik. Fontos, hogy közben mindig munkálja és őrizze a gyülekezet egységét.

Felhasznált irodalom

Biblia: Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Budapest, Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014.

Bolt, John, and Herman Bavinck. *Reformed Dogmatics: Abridged in One Volume.* Edited by John Bolt, Baker Publishing Group, 2011.

Collins, John Neil. *Diakonia Studies: Critical Issues in Ministry.* Oxford University Press, 2014.

Fekete, Károly. *A Heidelbergi Káté magyarázata: hálaadásra vezető vigasztalás, 129 kérdés-feleletben.* Budapest, Kálvin, 2013.

Haris, Szilárd. *Időn és tereken át: tanulmányok az egyház életéről és szolgálatáról.* Komárom, Tillinger Péter Műhelye, 2013.

Ifj. Fekete, Károly. *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága.* Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1997.

Joó, Sándor. *Református diakonátus.* magánkiadás, 1939.

Kálvin, János. *Az Apostolok cselekedetei magyarázata.* vol. I. kötet, Budapest, Kiadja A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2010.

Kálvin, János. *Institutio Christianae Religionis: a keresztyén vallás rendszere : 1559.* Budapest, Kálvin János Kiadó, 2014.

Karasszon, István. *Az Ószövetség fényei: Veterotestamentika.* Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002.

Kókai-Nagy, Viktor. "Diakónia az Újszövetségben." *Studia Universitatis Babe-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, vol. 64/1, 2019, pp. 221-234, Elérhető: 2022.06.08 https://www.academia.edu/40249501/Diak%C3%B3nia_az_%C3%A9sz%C3%B6vets%C3%A9gben.

Kókai-Nagy, Viktor. "„Főpap Melkisédek rendje szerint.”” A nagy zarándok végleg célhoz ért. *Tanulmányok Xeravits Géza 50. születésnapja alkalmából.*, L'Harmattan, 2021, p. 173-194. [academia.edu](https://www.academia.edu/53888774/_F%C5%90PAP_MELKIS%C3%89DEK_RENDJE_SZERINT_), https://www.academia.edu/53888774/_F%C5%90PAP_MELKIS%C3%89DEK_RENDJE_SZERINT_

Könyvismertető. *Dunántúli Protestáns Lap*, 51. évfolyam ed., 1940., p. 66,
Elérhető: 2022.05.24 https://library.hungaricana.hu/hu/view/DunantuliProtestansLap_1940/?pg=0&layout=s

Makkai, Sándor. *Az egyház missziói munkássága*. Budapest, Révai kiadás, 1938.

Makkai, Sándor. *Az élő gyülekezet*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1949. *mek.oszk.hu*, Elérhető: 2022.05.24. <http://mek.oszk.hu/11300/11367.pdf>.

Pannenberg, Wolfhart. *Rendszeres teológia*. vol. 2.kötet, Budapest, Osiris K., 2006.

Sebestyén, Jenő. *Református dogmatika*. vol. Christológia, A budapesti Ref. Teol. Akadémia Kurzustára, 1940.

Stuhlmacher, Peter. *Az Újszövetség bibliai teológiája*. vol. I. kötet, Kálvin Kiadó, 2017.

Szűcs, Ferenc. *Hitvallásismeret*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 2007.

Török, István. *Dogmatika*. Amsterdam, Free University Press, 1985.

Victor, János. „A hármas tisztség belső rendje.” (Eredeti megjelenés: *Theologiai Szemle*, 1943/2.) Elérhető: 2022.06.08 <https://mek.oszk.hu/08200/08256/08256.htm#75>.